

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

МАТИЦА SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

МАТИЦА SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године

До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ

Др Милош Јовановић (1950) • Живојин Бошков (1951–1952) • Рајко Николић (1953–1965) •
Академик Славко Гавриловић (1966–1969) • Др Александар Магарашевић (1970–1973) •
Др Младен Стојанов (1974–1999) • Др Милован Митровић (2000–2004) •
Академик Часлав Оцић (2005–2016) • Др Рајко Буквић (2017–2019) •
Др Миломир Степић (2020–2022) • Др Душан Достанић (2023–)

САВЕТ ЧАСОПИСА

Председник Савећа

Академик Часлав ОЦИЋ (Београд)

Чланови Савећа

Проф. др Масајуки ИВАТА (Токио, Јапан) • Проф. др Александар ЈОКИЋ (Портланд, САД) •
Проф. др Љубомирка КРКЉУШ (Нови Сад) • Проф. др Питер РАДАН (Сиднеј, Аустралија) •
Проф. др Миломир СТЕПИЋ (Београд) • Проф. др Богољуб ШИЈАКОВИЋ (Београд)

188

(4/2023)

УРЕДНИШТВО

Чланови Уредништва

Проф. др Даниела АРСЕНОВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Бошко И. БОЈОВИЋ (Париз,
Француска) • Проф. др Милан БРДАР (Београд) • Др Душан ДОСТАНИЋ (Београд)
• Проф. др Костас ДУЗИНАС (Лондон, Велика Британија; Атина, Грчка) • Др Миша
ЂУРКОВИЋ (Београд) • Проф. др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ (Београд) • Проф. др Милош КОВИЋ
(Београд) • Проф. др Часлав Д. КОПРИВИЦА (Београд) • Академик Милица КОСТИЋ
(Подгорица, Црна Гора) • Проф. др Митко КОТОВЧЕВСКИ (Скопље, Северна Македонија)
• Проф. др Јована МИЛУТИНОВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Ђорђе МИТРОВИЋ (Београд)
• Проф. др Милован МИТРОВИЋ (Београд) • Проф. др Дејан МИХАИЛОВИЋ (Мексико
Сити, Мексико) • Др Драго ЊЕГОВАН (Нови Сад) • Др Александра ПАВИЋЕВИЋ (Београд)
• Проф. др Јасмина ПЕКИЋ • Проф. др Ранка ПЕРИЋ РОМИЋ (Бања Лука, Р. Српска, БиХ)
• Проф. др Душан ПРОРОКОВИЋ (Београд) • Проф. др ХУАНГ Пинг (Пекинг, Кина)
• Проф. др Бранислав РИСТИВОЈЕВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Главни уредник

Др Душан ДОСТАНИЋ

Одговорни уредник

Др Милош КОВИЋ

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

188
(4/2023)

НОВИ САД
2023

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Марко Пејковић
ВЕШТАЧКА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА
И ГЕОПОЛИТИКА
495–515	Marko Pejković
ARTIFICIAL INTELLIGENCE
AND GEOPOLITICS
495–515
Марија Милинковић
СРБИЈА И РУМУНИЈА:
ПИТАЊЕ ИСПОРУКЕ СОЛИ И
ПРЕГОВОРИ ЗА ТРГОВИНСКИ
УГОВОР 1906. ГОДИНЕ
517–530	Marija Milinković
SERBIA AND ROMANIA:
THE ISSUE OF SALT SUPPLY AND
NEGOTIATIONS FOR A TRADE
AGREEMENT IN 1906
517–530
Момчило Исић
ИНСТИТУТ ЗА ИЗУЧАВАЊЕ СЕЛА
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА:
1947–1954.
531–553	Momčilo Isić
INSTITUTE FOR RURAL STUDIES
OF THE SERBIAN ACADEMY
OF SCIENCES: 1947–1954
531–553
Весна Жунић Павловић
и Марија Нешић
УЧЕСТАЛОСТ И ПРЕДИКТОРИ
ПРОМЕНЕ СМЕШТАЈА
ДЕЦЕ И МЛАДИХ БЕЗ
РОДИТЕЉСКОГ СТАРАЊА
555–569	Vesna Žunić-Pavlović and
Marija Nešić
FREQUENCY AND PREDICTORS
OF PLACEMENT MOVES FOR
CHILDREN AND YOUTH
WITHOUT PARENTAL CARE
555–569

ЦРКВЕНО-РЕЛИГИЈСКЕ ПРАКСЕ ПРАВОСЛАВНИХ ВЕРНИКА
У СРБИЈИ
CHURCH-RELIGIOUS PRACTICES OF ORTHODOX BELIEVERS
IN SERBIA

Александра Павићевић
ПРАВОСЛАВЉЕ У СРБИЈИ ОД
ДЕВЕДЕСЕТИХ ГОДИНА 20. ВЕКА
ДО ДАНАС: ВЕРОВАЊА И ПРАКСЕ
ЦРКВЕНИХ ВЕРНИКА
Контекст, концепт и прелиминарни
резултати истраживања
Aleksandra Pavićević
ORTHODOX CHRISTIANITY
IN SERBIA FROM 1990s UNTIL
NOWADAYS: BELIEFS AND
PRACTICES OF ACTIVE BELIEVERS
Context, Concept and Preliminary
Research Results
571–586

Биљана Анђелковић
УТИЦАЈ ЦРКВЕНОГ
ПРАВОСЛАВЉА НА
НЕМАТЕРИЈАЛНО КУЛТУРНО
НАСЛЕЂЕ: РЕДУКЦИЈА,
ТРАНСФОРМАЦИЈА И ГУБЉЕЊЕ
НАРОДНИХ ОБИЧАЈА
Biljana Anđelković
INFLUENCE OF CHURCH
ORTHODOXY ON INTANGIBLE
CULTURAL HERITAGE:
REDUCTION, TRANSFORMATION
AND DISAPPEARANCE OF
LOCAL FOLK CUSTOMS
587–606

Милеса Стефановић-Бановић
УПОТРЕБА ИКОНА,
СВЕЋА И БРОЈАНИЦА У
СВАКОДНЕВНОМ ЖИВОТУ:
Наративи *црквених верника*
Српске православне цркве
Milesa Stefanović-Banović
USAGE OF ICONS,
CANDLES AND ROSARY
BEADS IN EVERYDAY LIFE:
Narratives of *Church Believers*
of Serbian Orthodox Church
607–626

Теодора Јовановић,
Марта Стојић Митровић
и Милан Томашевић
ЖИВОТ ИЗМЕЂУ БОГА
И БИОМЕДИЦИНСКИХ
ИНТЕРВЕНЦИЈА:
Наративи црквених верника
Српске православне цркве о
појединим биоетичким питањима
Teodora Jovanović,
Marta Stojić-Mitrović
and Milan Tomašević
LIFE BETWEEN GOD
AND BIOMEDICAL
INTERVENTIONS:
Narratives of Church Believers of
the Serbian Orthodox Church on
Certain Bioethical Issues
627–643

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Михаел Антоловић

АГРАРНА ПРЕНАСЕЉЕНОСТ ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ
ИЗ КОМПАРАТИВНОИСТОРИЈСКЕ ПЕРСПЕКТИВЕ

(Ian Innerhofer, *Kein Nutzen für die Wirtschaft. Das Konzept der "agrарischen
Übervölkerung" Südosteuropas vor und während des Zweiten Weltkriegs,*

Böhlau Verlag, Köln–Wien 2021, S. 369)

645–647

Владимир Николић

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE

649–652

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР / REGISTER OF NAMES

653–657

РЕЦЕНЗЕНТИ РАДОВА У 2024. ГОДИНИ / REVIEWERS OF PAPERS IN 2024

659

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА / EDITORIAL POLICY

661–670

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ / INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

671–680

Тема броја / Topic of the Issue

ЦРКВЕНО-РЕЛИГИЈСКЕ ПРАКСЕ ПРАВОСЛАВНИХ ВЕРНИКА У СРБИЈИ*
CHURCH-RELIGIOUS PRACTICES OF ORTHODOX BELIEVERS IN SERBIA

Зборник Матице српске за друшћивене науке / Matica Srpska Social Sciences Quarterly
LXXIV, № 188 (4/2023): 571–586; Александра Павићевић / Aleksandra Pavićević

UDC 271.222(497.11)“19”
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2388571P>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД
Примљен / Received: 7. 9. 2023.
Прихваћен / Accepted: 11. 9. 2023.

ПРАВОСЛАВЉЕ У СРБИЈИ ОД ДЕВЕДЕСЕТИХ ГОДИНА 20. ВЕКА ДО ДАНАС: ВЕРОВАЊА И ПРАКСЕ ЦРКВЕНИХ ВЕРНИКА

Контекст, концепт и прелиминарни резултати истраживања

АЛЕКСАНДРА ПАВИЋЕВИЋ

Етнографски институт САНУ
Кнеза Михаила 36, Београд, Србија
aleksandra.pavicevic@ei.sanu.ac.rs

САЖЕТАК: У тексту су образложени оквири истраживачког пројекта: „Црквено-религијске праксе православних верника у Србији: антрополошко истраживање”, на којем је тим Етнографског института САНУ био ангажован од 2021–2023. године. Циљ пројекта било је дубинско, квалитативно истраживање ставова, размишљања и понашања црквених верника, односно, оних који редовно учествују у литургијском животу и који су у досадашњим истраживањима донекле били занемарени. Занимали су нас наративи о њиховом *бојоипражииљском* путу, начини на који тумаче православље и унутрашњи живот цркве, као и однос између литургијског живота и црквених правила и учења, с једне стране, и свакодневице у модерном, умногоме секуларизованом свету, с друге. У овом раду сажето је приказан историјско-културно-идеолошки контекст ревитализације религије у Србији, али примарно са становишта Српске православне цркве, односно литургијске обнове, и указано је на досадашње резултате истраживања религије и религиозности у Србији. Осим тога, у најопштијим цртама су описани структура и значај актуелног истраживања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: вера, литургијска обнова, нација, ревитализација религије, Српска православна црква

* Тему броја уредила др Александра Павићевић

КРАТКА ИСТОРИЈА БОГОТРАЖЕЊА – АУТОЕТНОГРАФСКЕ ЦРТИЦЕ

Почетак је деведесетих година 20. века. У региону бесне ратови, инфлација, економска, друштвена и политичка криза, цветају сива економија и турбо-фолк музика, венту југословенска утопија и идеали. У Београду, у старој згради Теолошког факултета, на Косанчићевом венцу, група људи разних узраста, и различитог образовања, занимања, географског и културног порекла почиње са часовима тзв. *византијској* појања.¹ Реч је о традиционалном, православном појању, које је у Српској православној цркви, као и у многим другим помесним православним црквама, одавно замењено двогласним, певничким, тзв. *народним* певањем или, пак вишегласним хорским појем [Благојевић 2005]. Часове у Београду држи млади, афирмисани композитор, а међу полазницима има и оних који знају о чему је реч, као и оних који су дошли привучени музичком естетиком, али, немају идеју о томе да се ова музика примењује у богослужењу [Павићевић и Благојевић 2018]. Део њих на богослужењу никада није ни био, ако се не рачунају јогинске и трансценденталне медитације и остали духовни експерименти кроз које су прошли на свом боготражитељском путу. Има ту и крштених и некрштених, радозналих и усамљених, конзервативних и либералних... После неког времена *еквија* почиње активно да учествује у литургији у два београдска храма. Тамо затичу тек шачицу људи – махом старијих жена – оних које нису прекинуле да одлазе у цркву ни у време владавине социјализма. У међувремену, између проба и служби, много се разговара – по становима и кафанама, размењују се снимци узора – махом светогорских појаца, а духовна глад се утољује и читањем православне литературе која тада почиње да се појављује у црквеним продавницама. Монах Калист, Лествица, Невидљива борба, 400 глава о љубави, Добротољубље, Житија светих, дела владике Николаја и оца Јустина Поповића. Рекло би се (а остаје да се додатним истраживањем то прецизно утврди) да преовлађује аскетска, монашка литература, али се појављују и књиге са „упутствима” за живот у свету, као и оне о светим тајнама – о крштењу, посту, браку [Раковић 2013: 112–113; Бакић Хејден 2014]. За кратко време цркве се пуне народом. Све је више оних који долазе на литургију, све је више заинтересованих за посете манастирима, оних који трагају за духовним руковођењем. Ову улогу – улогу духовника и *иушеводишеља*² преузима неколико истакнутих црквених личности тога доба – јеромонаси Пајсије, Лазар, Тадеј, Јулијан и епископи Атанасије, Амфилохије, Иринеј, Артемије, Данило. С обзиром на улогу коју су имали као високообразовани интелектуалци, теолози, мисионари и устро-

¹ Ради се о иконописачко-појачком братству Свети Јован Дамаскин, које је основано 1990. године, са благословом (тада) епископа банатског Амфилохија. Године 1993. и сама сам постала део братства. Кренула сам на часове појања, привучена радозналошћу, мени непознатим музичким жанром и искуством пријатеља који су на часове кренули пре мене. Након неколико месеци сам се и крстила.

² Израз означава црквена лица, свештенике, монахе, епископе, који дају духовне смернице верницима, бивајући њихови исповедници и/или духовници, духовни руководиоци.

јитељи модерне Српске цркве, потоњи (епископи) могу се сматрати њеним стубовима. Њима несумњиво треба придружити и патријарха Павла (на патријаршијском трону 1991–2009), који је посебном врстом посвећености и аскезе бранио идентитет Цркве као места личног *врлинској преображаја*.³ Овај смисао Цркве је често био довођен у питање због не увек беспрекорног имица јерархије и разних афера које су потресале СПЦ [Рајићевић 2013].

Рани период *религијске ренесансе* обележен је повећањем броја крштења – појединачних и масовних, и то махом одраслих људи, и повећањем броја црквених венчања. Број погребња уз црквени ритуал показао је знатно мање осцилација [Јованчевић 2000]. Зидају се нове цркве и манастири, врше се осликавања храмова, икона постаје свеприсутни реквизит и у приватном и у јавном простору [Павићевић 2005]. Као и у Русији, литургијски живот почиње да се буди првенствено у градовима у којима се, при локалним црквама, стварају заједнице верника које чине углавном млађи, образовани људи који, иако рођени у земљама са јаком православном традицијом, хришћанство и православље откривају тек након слома комунистичке владавине [Ђорђевић 2010: 21]. Долази и до повећаног интересовања за студије теологије, али и за монашки подвиг. Само из братства Светог Јована Дамаскина о чијем је окупљању било говора на почетку текста проистекло је петнаестак монаха, свештеника и епископа, а склопљен је и значајан број бракова унутар групе.

ЛИТУРГИЈСКА ОБНОВА И ИЗАЗОВИ КОМФОРМИЗМА И ТЕОЛОШКОГ МОДЕРНИЗМА

Процес који се унутар Српске православне цркве дешавао већ током осамдесетих, а посебно видљив од деведесетих година 20. века, и који се дешава и дан данас може се означити појмом литургијске обнове [Вукашиновић 2001].⁴ Она првенствено подразумева реактуелизацију литургије као средишњег догађаја хришћанског живота – и појединца и заједнице. Литургија се појављује као место непрестаног подсећања на (мета) историју хришћанства, те као стално и трајно оживљавање *овде-и-сада*-есхатолошке димензије људског постојања. Кроз посвећивање пажње и развијање литургијског богословља и поновно ишчитавање и тумачење историје службе настоји се да се она приближи ранохришћанским узорима, али понајвише да се њено значење, њене *шајне*, приближе актуелним верницима. У теолошким круговима воде се расправе о богослужбеном језику, о начину проузношења⁵ молитви током литургије (тихо или гласно, иза затворених или отворених двери на олтарској прегради – иконостасу),

³ Преображај, промена кроз практиковање врлине. Често се користи и израз метаноја = обожење.

⁴ Иако се овај појам, односно, његова генеза везује за Католичку цркву у којој се литургијска обнова дешава као реакција на готово потпуни губитак интересовања лаика за учешће у служби, он се употребљава и за процесе који карактеришу Српску православну цркву, али и остале помесне цркве, посебно након слома комунизма, односно након реактуелизације улоге цркве у животу тих друштава и држава.

⁵ Начин молитвеног обраћања, изговарања, читања молитви.

о начину појања и сл. Крајњи циљ није мењање поретка него постизање свести о заједничком учествовању свих присутних – и клера и лаика у евхаристији, те схватање о целовитости хришћанског живота који, и у својим *ипрофанним* сегментима бива освећен литургијском поруком [Шмеман 1992]. Хришћанин треба да буде хришћанин и у Цркви и изван ње. С друге стране, инстистира се на томе да „приближавање” цркве верном народу никако не сме бити на штету њене сакралне суштине. Тиме је пред читаву црквену заједницу, а првенствено пред јерархију, постављен веома тежак задатак који је подразумевао (и још увек подразумева) одолевање агресивном конформизму потрошачке културе који лако доводи до унутрашње секуларизације религије и цркве. Канали којима „свет”, улази у светињу, односно којима световни садржаји прете да обесвете (секуларизују) мистичну суштину Цркве су вишеструки.

Велика опасност за биће Цркве лежи у њеној потенцијалној политичкој моћи, која произлази из историјске везе етничког и конфесионалног идентитета српског народа. Истраживања спроведена током прве деценије 21. века показала су да је Српска православна црква институција у коју су испитаници имали највише поверења [Благојевић 2010]. То ју је учинило пожељним политичким партнером, а сферу верског мисионарења посебно погодним пољем различитих манипулација. Преовлађујући јавни дискурс 90-их година, био је дубоко обојен етнофилетистичким сентиментима, којима је наглашавано национално и историјско, а не верско и ехатолошко, те се, с обзиром на низак ниво литургијског образовања великог дела „нових” верника, национализам појављује као својеврсна религија [Крстић 2015; Перовић 2008: 38]. Често су и сама Црква, односно њени представници доприносили оваквом схватању ствари, иако је у православном свету етнофилетизам осуђен као јерес.

Пописи спроведени током посматраног периода показали су висок проценат самодекларисаних православца, док је (а то је показало живо искуство цркве, као и социолошка истраживања) број литургијских верника био статистички готово занемарљив [Blagojević 2008: 252; Благојевић 2010: 328; Raković 2013]. Ово је значило да се највећи део православних Срба у Србији налази изван домета директног мисионарења Цркве, те да њихов етноконфесионални идентитет обликује популарна култура кроз све врсте доступних медија, који, сваки на свој начин, тумаче и православље и нацију и традицију.

Осим ових, условно речено, *свољних* опасности, Црква се непрестано налазила пред ударима унутрашњих искушења. Међу њима је можда највеће оно које је истовремено и највиша вредност православља и црквеног устројства, а то је начело индивидуалне слободе мишљења, говора, па чак и делања. Када је реч о политичким ставовима, као и о схватању неких друштвених феномена, СПЦ није никада била монолитна, једномислена установа. Стога је самостално и нецензурисано иступање појединих црквених великодостојника и клера по овим питањима често било међусобно неусклађено и доводило је до осуде Цркве од стране дела јавног мњења. И више од тога, оно је неретко цепало унутрашње јединство црквене за-

једнице и остављало ју је без чврстих путоказа за живот у (пост)модерном свету. Поред тога, отуђеност црквене администрације од лаика, те немогућност да се изађе на крај са непримереним богаћењем, и понашањем оних који су својом пастирском улогом и звањем позвани на скромност и врлину, није остављало равнодушним ни литургијске вернике, а камоли оне који су били начелно подозриви према цркви. Непостојање јединствене стратегије која би се тицала битних аспеката црквеног живота – њене друштвене улоге и евентуалне социјалне доктрине,⁶ затим нпр. црквених уметности (архитектуре, живописа, појања), које имају врло важну улогу у целини литургијског доживљаја, доводило је до произвољности по многим питањима.

Када је реч о популарној и масовној култури, може се рећи и то да је сама Црква, односно одређене структуре и појединци унутар ње, допринела својеврсној профанизацији свог „унутрашњег“ духовног простора. Најупечатљивији новији пример овога представља манастир Тумане, који сензационалистичким медијским и маркетиншким захватима, можда успева да неке људе приведе вери и цркви, али у већини случајева заправо повлађује њиховим паганским сетниментима [Andelkovic 2023; Павићевић 2021].

Једина сфера коју Црква, барем у начелу, чува као неприкосновену и непроменљиву јесте сфера догме и донекле црквених канона.⁷ Међутим у тексту о „Основама социјалне концепције“ (ОСК), документу који је Сабор Руске православне цркве усвојио 2000. године,⁸ аутор спомиње веома значајан појам теолошког модернизма који карактерише савремено православље. Он пише да је ОСК „документ који се може сматрати првим званичним, мада индиректним одговором на независни теолошки модернизам на хришћанском истоку, на главне трендове у западној култури, као и на постмодерност у целини“ [Агађаниан 2010]. Аутор ОСК пореди са сличним документом Римокатоличке цркве, о чијем модернизму пише Лешек Колаковски [2000]. Ни један од њих не дефинише појам експлицитно, али је из садржаја текстова јасно да се ради о настојању цркава да спремношћу на промене докажу своју актуелност у сваком, па и у овом (пост)модерном тренутку цивилизације. Шта треба променити, а шта сачувати и на који начин успоставити границе, предмет је бројних полемика, али и извор неразумевања, подозрења, сукоба и слабљења јединства Цркве за које су подједнако важни и клер и лаици. Када је реч о савременој тео-

⁶ За разлику од Руске православне цркве, Српска православна црква никада није донела званични документ у којем би била дефинисана њена друштвена доктрина [Агађаниан 2010] на који би се могло позивати.

⁷ Други ватикански концил је показао да су и канони само ствар „религиозних навика“, те да их треба прилагођавати духу модерног доба [Колаковски 2000]. Уосталом, ако упоредимо каноне православне цркве, који се позивају на васељенске саборе, апостолска правила, правила отаца и одређене помесне саборе [Милаш 1895] са праксом савремене цркве, видећемо да она (Црква) данас са далеко више снисхођења гледа на људске слабости и духовне „несавршености“.

⁸ Овај документ је 2008. преведен на српски језик и као издање „Беседе“, објављен у форми књиге.

лошкој мисли, тешко је одолети утиску да она, у жељи да говори модерним језиком често постаје нејасна, апстрактна и ефемерна.⁹ Чини се да је ово био једини начин да се избегне признање да је релативност, којом језик модерне обилује, постала суштинска и темељна одредница новог (може се рећи и постхришћанског) схватања слободе.

Брод и даље плови – друштво и црква као процес

Током последњих тридесетак година, српско друштво и Српска православна црква прошли су кроз многобројне промене. Често се каже да је овде реч о дугачкој, непрекинутој транзицији, само је у међувремену постало нејасно шта се налази на њеном почетку, а шта на крају. Геополитички, друштвени и културни процеси и локалног и глобалног карактера утицали су и на друштвене и културне политике, као и на обликовање идентитетских стратегија, без обзира на смер њиховог креирања (*bottom up* или *top down*). Заједно са друштвом и Српска православна црква је трагала и трага за својим идентитетом. Владимир Цветковић [2019], постављајући питање да ли је СПЦ отуђена институција, пише да она „игра троструку улогу, и то политичке религије, грађанске религије и исповедничке Цркве”. Да ли Црква може и треба да буде подједнако посвећена свим овим димензијама свог постојања и коју од њих ће у будућности изабрати као превасходну, питање је чији ће одговор зависити од многих фактора.

Но, брод и даље плови, без обзира на буре и олује које повремено мењају његов правац.

Од деведесетих година 20. века, од времена посебног верског и националног заноса, па до данас ствари су се донекле усталиле. Православље је у српском друштву и даље важан амблем припадања и етноконфесионалне самоидентификације. Међутим, истовремено, оно је само једна од понуда на богатом тржишту идентитета и *уиџехе*. Осим тога, варијанте његовог интерпретирања и практиковања су небројене. Преовлађујући тип верника у Србији је оно што социолог Драгољуб Ђорђевић назива *верницима четири обреда* (крштење, венчање, погреб и слава), док *активни* верници представљају мањину, која се опет може разврстати на неколико категорија у односу на степен и садржај њиховог *уцрковљења* [Raković 2013; Тодоровић 2008; Благојевић 2019: 49]. При томе, Ненад Илић примећује: „сигурни да се наш велики наратив подразумева, нисмо ни приметили да данас Црква не значи исто за свештенство, за верујуће који учествују у литургији, за верујуће који примају свештеника и зову га за сечење колача, крштење, венчање и опело и за широку масу крштених са либералним

⁹ Ненад Илић пише: „Значај подвижништва као уметности над уметностима, заклоњен је научним теолошким приступом, колико год да је он био важан [...] Оправдани страх од морализма, због недовољног уважавања реалности и дубоких људских потреба, довео је до релативизма, а верници су умногоме изгубили инспирацију за свакодневни подвиг уподобљавања Христу, остајући између две литургије све беспомоћнији у односу на свет и нову виртуелност” [2015: 81].

приступом. Црква не значи исто чак ни за различите групе најактивнијих верујућих. У обновама које су вођене није се водило рачуна о нужности спајања старих и нових наратива, наратива свештенства и верујућих, превођења наратива Цркве на језик времена и ван научних кругова” [Илић 2015: 80].

У посматраном периоду унутар СПЦ је, услед одлучења епископа Артемија, дошло до раскола. Ово је у појединим деловима Србије довело до распламсавања својеврсног верског рата између „артемијеваца” и правоверних, о чему ни црквена, а ни шира јавност не знају много. Неки људи су се поколебали у вези са избором свог боготражитељског пута, многи монаси напустили манастире. Но, дошли су неки други монаси, појавили су се неки нови верници. Унутар Цркве и даље траје литургијска обнова. Унапређена је мисионарска делатност, основане црквене телевизије, радио-станице, интернет странице. Одређен број *йойуларних* свештеника и монаха своје проповеди поставља на друштвене мреже [Бакић Хејден 2014: 31]. Основано је и неколико појачких школа, с циљем неговања различитих појачких стилова. Теолози све више сарађују са колегама из других научних дисциплина. Унапређује се и каритативна делатност, па под окриљем Цркве тренутно ради неколико народних кухиња и рехабилитационих центара за помоћ при лечењу болести зависности.¹⁰

И друштво и Црква пулсирају билом света који се непрестано мења, настојећи да на најбољи начин дефинишу кључне појмове колективног постојања: слободу, љубав, одговорност. Међутим, иако је време у којем живимо време готово потпуног заласка великих колективних идеологија, време у којем поново постаје јасан значај микрозаједница, треба бити свестан да коначни исход постмодерне вредносне ентропије у којој живимо почива на индивидуалним изборима и, у крајњем (што је и наглашено у учењу православног хришћанства) на личном односу човека са Богом. Јер, како луцидно закључује Колаковски, коментаришући различите аспекте модернизације Католичке цркве: „у колективном животу све је двозначно и несигурно и тако ће заувек остати, бар до страшног суда” [2000].

Повратак религији – ко се коме или чему вратио?

Проблеми перцепције

Ревитализација религије која се у Србији десила деведесетих година 20. века била је подстакнута и обојена локалним геополитичким процесима, културним и друштвеним променама и личним трагањима. Ипак, не треба губити из вида да је она била део ширег, глобалног духовног трагања цивилизације која се након модернистичког раскида са тради-

¹⁰ По усменој информацији колегинице др Марте Стојић Митровић, која се дуго бави проучавањем миграција, Човекољубље, добротворна фондација Српске православне цркве имала је јако важну улогу у сектору миграција између 2015. и 2017. године. Захваљујући свештенству локално становништво по неким селима у близини Шида одустало је од протеста којима су желели да спрече да деца смештена у тамошњи прихватни центар иду са локалном децом у школу.

ционалистичким начином мишљења и друштвеног организовања, našla пред празнином релативности постмодерне и ту празнину покушала да испуни новим/старим садржајима [Павићевић и Тодоровић 2014: 43; Бергер 2008; Дејви 2008].

Занимљиво је приметити да је у јавном говору, било академском или медијском, овај процес означен уз помоћ два термина – као *йоврайѿак реліѿије* и/или *йоврайѿак реліѿији*. Иако се оба термина користе да означе наизглед исту појаву, језичке нијансе (непостојеће у енглеском изразу *religious revival*) упућују на размишљање о њеној вишеслојности. Религија се вратила на јавну сцену српског друштва, постајући важан фактор прокламованих друштвених вредности и колективног идентитета. У том смислу, она се јавља као део хоризонталног, историјског континуума. С друге стране, повратак људи религији подразумевао је и лично трагање за смислом и животним испуњењима, те за вертикалом индивидуалног постојања. У вези са овом другом димензијом, треба споменути да је у истом периоду дошло до генерално повећаног интересовања за религијске и уопште мистичне погледе на свет и одговоре на вечна питања, те је, посебно током деведесетих година, забележена експанзија разних езотеријских и мистичних учења, као и појава различитих гуруа, пророка и сл. [Sinani 2018]. Пишући о религији и религијским ауторитетима у времену секуларизма и глобализације, Милица Бакић Хејден духовито примећује да је „религија несумњиво део савремене синкретичке чорбе или *мешаној културној бућкурици*” [Бакић Хејден 2014: 33].

Било како било, перцепција овог феномена у јавности – опет, научној и медијској, испоставила се као посебно поље истраживања, јер је била одраз и подељености српског друштва и интелектуалног наслеђа којима су тумачења религије, религиозности и цркве била обојена. Детаљна расправа о овоме представља тему која захтева посебно истраживање. О томе видети у: [Вукашиновић 2015; Павићевић, у штампи], тако да ћемо овде изнети само нека општа запажања.

И у медијима и у научној литератури која је настајала током деведесетих година 20. и почетком 21. века реактуелизација друштвене улоге Цркве често је била тумачена у изразито негативном светлу. Црква је оптуживана за распиривање национализма и ксенофобије, те за *саучесѿивовање* у ратним дешавањима [Роров 1996; Крстић 2015; Малешевић 2006; Павићевић 2009]. Овоме је неретко доприносила и сама Црква, односно, иступања неких њених јерарха, али, се, много више, овакво схватање може приписати интелектуалном и идеолошком наслеђу претходне епохе. У тим оквирима и религија и религијске институције су доживљаване као конзервативне, антимодерне, заостале појаве које су одраз неслободе и претња демократији и плурализму (пост)модерног доба.

Црква је доживљавана као „друштвено дестабилизујући фактор”, сматрало се да вери и религији није место у јавној сфери једне секуларне државе, која при томе није схватана као идеолошки неутрални сервис грађана, већ као „кључни и активни носилац идеологије секуларизма...” [Крстић 2015: 19].

У јавности готово да није било озбиљних и кључних хришћанских тема. Медији који су *афирмативно* гледали на Цркву такође су се бавили њеним историјским, а не есхатолошким идентитетом, доприносећи бујању разних квазикултура из баште већ споменуте (квази)религије нације. Након смиривања ратног вихора у региону, негативна оцена друштвене улоге и утицаја Цркве проширила се на *ишекућа* дешавања. Посебно ватрена јавна и медијска полемика била је посвећена увођењу веронауке у школски систем, као и поновном припајању Теолошког факултета Универзитету [Јовић 2015: 114; Јоргачевић 2015]. И верници Српске православне цркве су најчешће приказивани као националисти, задрти *антиизајадњаџи* и *антимодернисти* [Јоргачевић 2015: 56–57].

Како је време пролазило, страсти су се донекле смиривале, али је свака јавна делатност Цркве и њених представника покретала расправу о томе да ли у секуларној држави Црква треба да се бави друштвеним питањима и шта тачно подразумева тврдња да је религија приватна, а не јавна ствар. С друге стране, сви велики хришћански празници били су праћени салвом популарних текстова и емисија у којима се причало о народним, религијским обичајима. Није потребно посебно напомињати да ови обичаји и њихова тумачења најчешће нису имали никакве везе са званичним учењем православне цркве.

Феномену повратка религије посвећено је у српској науци веома много простора. Од деведесетих година 20. века па до данас публикован је велики број научних радова, тематских зборника и монографија. Покретну је неколико часописа посвећених искључиво религији као друштвеном, културном, историјском или неком другом проблему. Чини се да су се проучавању религије најмасовније и можда најсистематичније посветили социолози. Иако дуго времена заробљени расправом о карактеру и садржају секуларизације и десекуларизационих процеса, социологија религије је изнедрила завидан број студија у којима су успостављени, а затим за мерење и коришћени индикатори религиозности. На основу овога извршене су и значајне систематизације, односно типологизације верника, као и компарације са другим, сличним срединама.¹¹ Поред тога, социологија је изнедрила и неколико значајних уџбеничких студија које третирају религију као савремену и актуелну појаву [Vukomanović 2022; Šušnjić 1998].¹² Може се рећи да је социологија религије правила велике кораке, на које ју је позивала сопствена методологија. Међутим, та иста методологија је садржавала и садржи извесна ограничења. Иако сматрају да су статистички методи, по својој природи, најпогоднији за обраду података о „објективној, спољашњој вери која се опредмеђује у заједници са другим верницима”, они нам не могу помоћи у спознаји „унутрашње, субјективне

¹¹ У вези са овим треба погледати богате библиографије посебно двојице социолога, Драгољуба Ђорђевића и Мирка Благојевића, као и издања ЈУНИР-а (Југословенског удружења за научно истраживање религије).

¹² Развоју социологије религије након осамдесетих година 20. века до данас посвећена је студија ауторке овог рада: „Наука, религија, идеологија. Теоријске перспективе југословенске социологије религије.” [Павићевић: у штампи].

вере” [Ђорђевић 2010: 22; Благојевић 2010: 313]. Ту наступа антропологија. Ако се социолошки увиди могу поредити са *шоушолом* у фотографији, оно што доноси етнологија/антропологија упоредиво је са *крујним кавром*.

С обзиром на употребу квалитативних метода истраживања, она обухвата далеко мањи узорак испитаника, којима, међутим, приступа дубински, отварајући питања личног, субјективног, унутрашњег односа човека са Богом [Радуловић 2013]. Било је и у оквиру савремених антрополошких истраживања оних чији су се увиди завршавали на ишчитавању површних/појавних слојева јавних дискурса о религији, религиозности и цркви. Она су често имплицитно оспоравала аутентичност религијског доживљаја, пропуштајући га кроз сито деконструктивизма по којем актери културе бивају изманипулисани великим колективним наративима [Малешевић 2006; Colović 1990]. Ипак, истраживачи који су се у извесном смислу профилисали као антрополози религије, проблему савремене религиозности становништва Србије приступали су пажљивије и темељније, откривајући, корак по корак, специфичне форме религиозности у специфичним друштвеним и културним условима.

Но, критички осврт на продукцију антропологије религије током последњих тридесетак година остаје тема за неки будући рад.

И на крају, о актуелном истраживању религијског мишљења и пракси црквених верника

Као што је раније већ напоменуто, број црквених, уцрковљених или активних верника¹³ у Србији, релативно је мали. Барем статистички, јер, свако ко би у неко недељно јутро, било где у Србији, ушао у било коју градску цркву, затекао би тамо релативно велики број верника – што би се рекло – *јуна црква*. То су људи који себе не виде као „традиционално православне, већ као посвећене, верне хришћане” [Lackenby 2020].

О потреби за проучавањем баш ових и оваквих верника пише још 2013. године Славиша Раковић, а једно такво истраживање спроводи странац, антрополог, Николас Лакенби, који током 2018. и 2019. године живи у Краљеву и истражује (са учествовањем) *литургијско правослање*, односно литургијске вернике. Но, што је донекле типично за једно овакво, помало *колонијалистичко* истраживање, Лакенби, уопштено говорећи, акценат ставља на однос нације и вере, комунизма и посткомунизма, али и историје и есхатологије. Свакако, његов рад, заправо докторска теза, доноси обиле материјала везано за целокупни литургијски живот Краљевчана.

Неко би могао да постави питање релевантности проучавања овако малих друштвених група. На њега одговарају и Лакенби и Раковић. Први сматра да су црквени верници интересантни управо због тога што себе и сопствену религиозност разумеју у односу са ширим друштвом [Lackenby

¹³ Ово су термини који се могу пронаћи у литератури, а којима се означавају тзв. *литургијски* верници, односно они који релативно редовно одлазе у цркву, присуствују литургији, посте, причешћују се и исповедају и у чијем животу литургијско, евхаристијско сабрање има веома значајну улогу.

2020: 40]. Раковић, с друге стране, сматра да црквене вернике треба проучавати, између осталог, и због веома специфичних друштвених мрежа које они стварају, не на основу географске близине или припадања истој црквеној заједници, него управо на основу учрковљености [Raković 2013: 114].

Овоме бих додала чињеницу да проучавање литургијских верника и унутрашњег живота Цркве доприноси стварању потпуније слике о улози и мисији цркве у српском друштву, (требало би да) утиче на боље разумевање и тумачење улоге вере и религије у животу људи и доноси битне информације о њиховим светоназорима. Поред тога, црквени верници се често јављају као веома оштри критичари недоследности Цркве сопственом устројству. Ипак, што је за ово истраживање било можда и најважније, проучавање црквених верника открива једну посебну врсту религиозности и личне мотиве за такво приступање духовном животу.

„Учвршћивање парохијског живота, духовних заједница, умрежавање верујућих [...]” представљају квалитативну промену „која је утрла пут различитим правцима идентитетских кретања посткомунистичког србијанског друштва” [Raković 2013: 104].

Због свега реченог, одлучили смо се на „крупан залагај” – проучавање православља у Србији кроз светоназоре црквених верника, узимајући у обзир целину њиховог литургијског живота, али и њихова схватања питања и проблема пред којима се налазе и Црква и друштво.

Истраживањима је било покривено петнаест урбаних и шеснаест руралних подручја у различитим регионима Србије, односно у неколико епархија СПЦ – Бачкој, Ваљевској, Браничевској, Шабачкој, Нишкој и Жичкој.¹⁴ Осим са литургијским верницима, обављени су и разговори са ходочасницима у манастиру Тумане.

Истраживање је вршено путем полуструктурираног интервјуа који је обављен са око 100 испитаника. Упитником су обухваћена начелна питања о вери и начину на који су се заинтересовали за православље, затим о религијским праксама (одлазак у цркву, редовност присуствовања литургији, пост, причешће, лична молитва, исповест, обреди животног циклуса, традиционални обичаји и ритуали, ходочашћа, литије), религијском мишљењу (садржај вере, значај литургије и осталих светих тајни, представе о Богу, светитељима, чудима), о материјалној култури повезаној са религијом (иконе, свеће, бројанице, одевање, мошти), о односу према

¹⁴ Организација терена је била посебан изазов, јер је већина свештеника којима смо се обраћали захтевала да се најпре обратимо надлежном епископу. У неким епархијама су административне службе биле прилично ефикасне, док смо у неким ситуацијама били принуђени да прибегавамо личним везама и познанствима. Упркос чињеници да смо се и свештеницима и надлежнима обраћали путем званичног дописа са меморандумом Етнографског института САНУ, истраживање је изазивало одређену дозу подозрења. Ипак, списак места у којима је обављено истраживање је подугачак: Београд, Рајиновац, Ниш, Јелашница, Суботица, Жедник, Пријепоље, Гробнице, Нови Сад, Стара Пазова, Голубац, Кривача, Параћин, Младеновац, Лазаревац, Лозница, Ваљево, Врање, Лесковац, Горњи Милановац, Доња Црнућа, Врбава, Пирот, манастири Баваниште, Крушедол, Пиносава, Војловица, Ситница, Жича, Враћевница, Тумане.

браку, породици, рађању, монаштву, и на крају, о актуелним биоетичким питањима данашњице (еутаназија, донирање крви и органа, абортус, ван-телесна оплодња).

Због ограниченог простора, изнећу овде само најопштија запажања, док ће у радовима који су саставни део темата који следи, читаоци моћи да се упознају са прелиминарним резултатима везаним за нека од постављених питања.

Може се рећи да највећи део црквених верника одликује солидно познавање литургијског богословља, односно суштине литургије и цркве као заједнице верних. Праксе причешћивања се разликују од краја до краја, од епархије до епархије, па чак и од цркве до цркве и одражавају антагонизам између онога што се назива „нова” и „стара” пракса, односно пракса честог и ретког причешћивања. Исто се може рећи и за тумачење и практиковање поста, односно за везу између поста, исповести и причешћа. За неке вернике строги пост на води и исповест су предуслов причешћивања, док други сматрају да је довољно придржавати се постова прописаних црквеним календаром и исповедати се по потреби, да би се причешћивали на свакој литургији. Но, без обзира на ове разлике, сви црквени верници сматрају пост и исповест неопходним делом хришћанског живота и сами их практикују у договору са духовником или по савету пастирске литературе или некога од свештеника чије проповеди прате на друштвеним мрежама или у цркви.

За разлику од ових, ипак прилично хомогених схватања, размишљања о биоетичким питањима изазивају далеко више полемике и далеко су разноврснија. Исто се може рећи и за ставове о предбрачним и брачним односима, мушким и женским улогама, разводу брака, васпитавању деце.

Црквени верници не размишљају много о екуменизму, нису превише информисани о „артемијевском расколу”, питање евентуалне промене црквеног календара не сматрају суштинским, подозриви су према „народним” обичајима, сујеверју и магији.

Наравно, у свим овим сегментима постоје и одступања, те је међу испитаницима било и оних који су имали сасвим личне и, најблаже речено, необичне интерпретације вере, религије и цркве.

* * *

Током рада на пројекту, прикупљен је богат етнографски материјал који тек чека на детаљну обраду, те ће његово аналитичко и критичко представљање бити предмет будућих радова. Напоменимо само још и то да су неки разговори трајали по неколико сати, да су вођени са појединцима, али и са читавим групама, да су често били веома емотивни и попримали исповедни тон... Све у свему, истраживање је открило један сасвим нови и од научних погледа умногоме сакривени свет верујућих хришћана, који је далеко од „партијског једномислија”. Напротив, ти светови су разнолики. Некада су пуни ускогрудости и презира према другачијем мишљењу, а некада су, рекла бих много чешће, они који на православној веру и живот цркве бацају светло истинског трагања за смислом и

одговорима на суштинска питања људског постојања. Ово трагање представља својеврсни контратег терору актуелности, ефемерности и неизвесности који карактерише време у којем живимо.

ЗАХВАЛНОСТ

Текст је резултат рада у Етнографском институту САНУ који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2023. години, број: 451-03-47/2023-01/200173, од 3. 2. 2023, као и резултат рада на пројекту „Црквено-религијске праксе православних верника: антрополошко истраживање” који финансира Министарство културе РС (број: 451-04-1739/2023-02 од 4. 7. 2023). На пројекту су били ангажовани: др Милеса Стефановић-Бановић, др Марта Стојић-Митровић, др Милан Томашевић, др Биљана Анђелковић, др Теодора Јовановић и др Александра Павићевић.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Агађаниан, Александар (2010). Пробој у модерност, апологија традиционализма. Поглед руског православља на друштво и културу из компаративне перспективе. У: Јелена Јабланов Максимовић, Драган Тодоровић (ур.), *Мојћностии и домјши социјалној учења православља и православне цркве*. Београд: Фондација Конрад Аденауер; Ниш: ЈУНИОР, 235–259.
- Бакић Хејден, Милица (2014). Религија и религијски ауторитет у доба секуларизма и глобализације – неке импликације за Балкан. У: Александра Павићевић (ур.), *Религија, религиозност и савремена култура. Од мистичној до (и)рационалној и vice versa*. Зборник радова Етнографског института, бр. 30: 19–38.
- Благојевић, Гордана (2005). О рецепцији црквене византијске музике у Београду крајем 20. и почетком 21. века (или како је Стеван Мокрањац постао старији и српскији композитор од Стефана Србина). *Гласник Етнографској институту САНУ*, књ. LIII: 153–171.
- Благојевић, Мирко (2010). Везаност за православље у огледалу статистике. Социолошко мерење црквености. У: Јелена Јабланов Максимовић, Драган Тодоровић (ур.), *Мојћностии и домјши социјалној учења православља и Православне цркве*. Београд: Фондација Конрад Аденауер, 311–334.
- Вукашиновић, Владимир (2001). *Литургијска обнова у XX веку*. Београд: Богословски факултет СПЦ; Нови Сад: Беседа; Вршац: Фонд издавачке делатности Епархије банатске.
- Вукашиновић Владимир (ур.) (2015). *Зборник радова / Међународна конференција Српска православна црква у шћамјаним медијима 2003–2013*. Београд: Институт за културу сакралног Монс Хемус,
- Ђорђевић, Драгољуб Б. и Милош Јовановић (2010). Социологија православља. Утемељење, задаци, перспектива. У: Јелена Јабланов Максимовић, Драган Тодоровић (ур.), *Мојћностии и домјши социјалној учења православља и православне цркве*. Београд: Фондација Конрад Аденауер; Ниш: ЈУНИОР, 7–40.
- Илић, Ненад (2015). Виртуелност као искушење Цркве у 21. веку. У: Владимир Вукашиновић (ур.), *Зборник радова / Међународна конференција Српска православна црква у шћамјаним медијима 2003–2013*. Београд: Институт за културу сакралног Монс Хемус, 78–82.

- Јованчевић, Негослав (ур.) (2000). *Шемањизам епархије шумадијске. Српска православна епархија шумадијска 1999: шемањизам*. Крагујевац–Каленић: Епархијски управни одбор Српске православне епархије шумадијске.
- Јовић, Растко (2015). Црквено образовна улога у српским медијима. У: Владимир Вукашиновић (ур.), *Зборник радова / Међународна конференција Српска православна црква у штићеним медијима 2003–2013*. Београд: Институт за културу сакралног Монс Хемус, 112–122.
- Јоргачевић, Јелена (2015). О „византизму”: прилог медијској конструкцији православља. У: Владимир Вукашиновић (ур.), *Зборник радова / Међународна конференција Српска православна црква у штићеним медијима 2003–2013*. Београд: Институт за културу сакралног Монс Хемус, 49–58.
- Крстић, Зоран (2015). Црква у српској јавности. У: Владимир Вукашиновић (ур.), *Зборник радова / Међународна конференција Српска православна црква у штићеним медијима 2003–2013*. Београд: Институт за културу сакралног Монс Хемус, 11–20.
- Малешевић, Мирослава (2006). Православље као срж „националног бића” посткомунистичке Србије. У: Драгана Радојичић, Зорица Дивац (ур.), *Свакодневна култура у њојсоцијалистичком периоду*. Зборник радова Етнографског института САНУ бр. 22: 99–121.
- Милаш, Никодим (1895). *Правила Православне цркве са њумачењима*. Књ. 1, Нови Сад: Наклада књижаре А. Пајевића.
- Павићевић, Александра (2005). Шта ради и где седи Бели анђеоло? *Гласник Етнографског института САНУ*, LIII: 187–195.
- Павићевић, Александра (2009). Да ли су антрополози дужни да буду (не)религиозни? Прилог целовитом проучавању „антрополошког материјала”. *Теме*, 33(3): 1413–1434.
- Павићевић, Александра и Ивица Тодоровић (2014). Религија, идентитет и културне промене. Српско друштво на почетку трећег миленијума. У: Александра Павићевић (ур.), *Религија, религиозност и савремена култура. Од мистичног до (и)рационалног и vice versa*. Зборник радова Етнографског института, бр. 30: 39–56.
- Павићевић, Александра и Гордана Благојевић (2018). Од електроакустичке музике до византијског појања и vice versa: Владимир Јовановић, композитор. *Етноантропологијски проблеми*, 13(2): 327–344.
- Павићевић, Александра (2021). Савремени изазови православног мисионарења. Да ли за верника постоји чудо? *Полијтика: Културни догађај*: Уметност, култура наука, 30. октобар 2021.
- Павићевић, Александра (у штампи). Прилози за критичку историју наше социологије религије. У: Шел Магнусон, *Теоријске њерсејективне јуословенске социологије религије* (Превела: А Павићевић).
- Перовић, Гојко (2008). Нација – замишљена заједница. *Светињора*, 181, мај–април, 38.
- Радуловић, Лидија (2013). Исти а различити: пример компаративне предности резултата истраживања религиозности у антропологији. *Етнолошко-антропологијске свеске* 21 н. с. 10: 153–167.
- Тодоровић, Ивица (2008). Резултати савремених истраживања народне религије Срба – општи пресек. *Гласник Етнографског института САНУ*, LVI(1): 53–70.
- Шмеман, Александар (1992). *Литургија и живој*. Цетиње: Митрополија црногорско-приморска и скендеријска.
- Andjelkovic, Biljana (2023). From a Local Sanctuary to the “Ostrog of Djerdap”: The role of Monasticism in Creating the Most Visited Pilgrimage Destination in Serbia. In: Dorina Dragnea, Emmanouil Ger. Varvounis, Evelyn Reuter, Petko Hristov and Susan Sorek (ed.), *Pilgrimage in the Christian Balkan World: The path to touch the sacred and holy*, Turnhout: Brepols Publishers, 239–255.
- Berger, Piter (2008). Desekularizacija sveta: opšti pregled. U: *Desekularizacija sveta. Oživljavanje religije i svetska politika*. Novi Sad: Mediterran, 11–31.

- Blagojević, Mirko (2008). Religiozna Evropa, Rusija i Srbija: juče i danas: argumenti empirijske evidencije: slučaj Srbije. *Filozofija i društvo*, 3(37): 235–257.
- Dejvi, Grejs (2008). Evropa: izuzetak koji dokazuje pravilo. U: *Desekularizacija sveta. Oživljavanje religije i svetska politika*. Novi Sad: Mediterran, 81–100.
- Lackenby, Nicolas Harold (2020). *For many are called and few are chosen. Eternity and Peoplehood amongst Orthodox Christians in Serbia*. PhD thesis. St. Edward's College, Cambridge (у рукопису).
- Pavićević, Aleksandra (2013). "Soul of Dandelion". Religion, death and politics in the public address on the occasion of seeing off the body and funeral of Patriarch Pavle. *Ethnologia Balkanica*, 16: 193–207.
- Popov, Nebojša /ur./ (1996). *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. Beograd: B92.
- Raković, Slaviša (2013). Potreba za istraživanjem svetova posvećenih vernika. *Antropologija*, 13(2): 103–119.
- Sinani, Danijel /ur./ (2018). *Antropologija religije i alternativne religije*. Beograd: Filozofski fakultet u Beogradu i Srpski genealoški centar.
- Šušnjić, Đuro (1998). *Religija*, I–II. Beograd: Čigoja.
- Vukomanović, Milan (2022). *Mapiranje svetog. Proučavanje religija u uporednoj perspektivi*. Beograd: Čigoja štampa.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Колаковски, Лешек (2000). Опаска о модернизму. Доступно на: <https://teologija.net/oraska-o-modernizmu/>. Приступљено: 1. 8. 2023.
- Цветковић, Владимир (2019). Теологијанет. Да ли је Српска православна црква отуђена институција? Доступно на: <https://teologija.net/spc-otudjenje/>. Приступљено: 1. 8. 2023)
- Čolović, Ivan (1990). Мошти. Peščanik. 18. 5. 1990. Доступно на: <https://pescanik.net/mosti/>. Приступљено: 15. 8. 2023.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

ORTHODOX CHRISTIANITY IN SERBIA FROM 1990s UNTIL NOWADAYS: BELIEFS AND PRACTICES OF ACTIVE BELIEVERS Context, Concept and Preliminary Research Results

by

ALEKSANDRA PAVIĆEVIĆ
The Institute of Ethnography SASA
Kneza Mihaila 36, Belgrade, Serbia
aleksandra.pavicevic@ei.sanu.ac.rs

SUMMARY: In this text, the religious revival is discussed as a continuous process that evolved in Serbia from 1990s until nowadays. The historical and cultural contexts of this process are described, but also underlined less explored field of liturgical renewal which reflected inner transformations of life of Serbian Orthodox Church. These parallel flows – one that was focused on collective identity strategies and the other related to personal spirituality, shaped religious revival in Serbia. Aim of project to which articles in

this issue are dedicated is to research believes and religious practices of the so-called active believers of SOC. Thus, this paper also brings overview of preliminary research results and announces complexity of the phenomenon that will be analyzed in further readings of rich ethnographic material collected during field work in different regions of Serbia.

KEYWORDS: revitalization of religion, faith, nation, Serbian Orthodox Church, liturgical renewal

Зборник Матице српске за друшћивене науке
издаје Матица српска

Излази четири пута годишње

Уредништво и администрација:
Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021 / 6615–798; 021 / 420–199

Social Sciences Quarterly published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, Matica Srpska 1
Phone: (00381) 21 6615–798; (00381) 21 420–199

E-mail: ljdragic@maticasrpska.org.rs; zmsdn@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друшћивене науке*
закључила је 188. (4/2023) свеску 25. децембра 2023.

За издавача: проф. др Драган Станић, председник Матице српске

Сћручни сарадник Одељења: мср Љиљана Дражић

Редакћор и лекћор: Владимир М. Николић

Корекћор: мр Драган Тубић

Лекћор и љревод чланака и резимеа на енљлески језик: Љиљана Тубић

Технички уредник: Вукица Туцаков

Штампање завршено децембра 2023. године

Комјућућерски слој: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Шћампања: САЈНОС, Нови Сад

Тираж: 300

eISSN 2406-0836

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке / главни
уредник Душан Достанић ; одговорни уредник Милош
Ковић 1984, св. 76–. – Нови Сад: Одељење за друштвене
науке, 1984–. – 24 cm

Четири пута годишње. – Резиме на енгл. језику. – Наставак
публикације: Зборник за друштвене науке

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије